

A tankönyvkutatás lehetőségei és korlátai

Közoktatásunk figyelemre méltó sajátossága a hazai tankönyvpiac. A kínálat mennyisége és változatossága nemzetközi viszonylatban is páráját ritkító. E körülmény közoktatásunk működésére és az iskolai munkára is jelentős hatást gyakorol. Minden arra predesztinálná tehát Magyarországot, hogy a tankönyvkutatás egyik európai központjává váljon, és hogy az e területtel foglalkozó hazai szakemberek eredményeit nemzetközi viszonylatban is folyamatosan figyeljék és idézzék. Sajnos ez jelenleg még nincs így. Az emiatt érzett bánatunkat és hiányérzetünket csak fokozhatja az észtek példája. Dárdai Ágnes „A tankönyvkutatás alapjai” című könyvéből ugyanis kiderül, hogy e kis kelet-európai ország tankönyvkutatói az elmúlt években milyen megbecsültséget szereztek maguknak nyugat-európai kollégáik körében is.

A magyar „tankönyvügyi” kutatók egy részének megvan a magyarázata a hazai gondokra: nincs intézményesült tankönyvkutatás, nincsenek államilag finanszírozott intézetek, ahol széles ívű kutatási programokat lehetne megvalósítani. Lehet, hogy ez igaz. Magam azonban hajlok arra, hogy a probléma gyökerét máshol keressem.

Amint Dárdai Ágnes könyvében olvasom, több, mint húsz évvel ezelőtt Gerd Stein nagy port vert fel azzal a megállapításával, hogy a tankönyvnek hármasszoros dimenziója van: tartalmi, pedagógiai és politikai. Ez utóbbit a tankönyvekkel kapcsolatban fellángoló vitákkal bizonyította és illusztrálta. Stein arra hívta fel a figyelmet – idézi Dárdai –, hogy a „tankönyvháborúk kapcsán kevésbé a tankönyvről mint didaktikai médiumról folyik a vita, hanem sokkal inkább a tankönyvről mint a politikai csatározások és ellentétek tárgyáról, a képzési folyamatok költségtényezőjéről és az állami oktatáspolitikai egyik lehetséges kontrollszekciójáról, tehát valóban politikai kérdéssről van szó.”

Szakértőink egy része az ilyen típusú vitákhoz szállított szakmai muníció gyártását téveszti össze a valódi tankönyvkutatással. A vitázó felek a valódi szándékaikat sokszor megalapozatlan tartalmi és didaktikai érveléssel igyekeznek elfedni és alátámasztani. A „Szakmai szempontból az a véleményem...” kezdetű mondatok a tankönyvek esetében is gyakorta bosszantóan szakszerűtlen kijelentésekkel fejeződnek be. Mindezt csak bátorítja az a helyzet, hogy ma még kevesen vannak, akik ízeire tudnák szedni az ilyen szintű megnyilatkozásokat.

Mi jelentheti a kiutat e helyzetből? Csakis a tudományos munkához szükséges fegyelem és szakszerűség. Az ehhez szükséges példa- és útmutatás. „A tankönyvkutatás alapjai” című könyv talán segíthet ebben.

A szerző több évvel ezelőtt tanárképzésben dolgozó oktatóként kezdett a tankönyvkutatás témájával foglalkozni. Jól érzékelte, hogy a mennyiség szempontjából robbanásszerűen fejlődő hazai tankönyvkiadás felveti majd a kiadók és az oktatásirányítók oldalán is a rendszerezett tankönyvkutatás igényét. Ennek pedig alapvető feltétele a nemzetközi kutatási eredmények alapos ismerete és rendszerezése. Már csak azért is, mert az elmúlt évtizedekben jelentős változások zajlottak le a nagyvilágban. Folyamatosan kiszélesedett a tankönyvkutatásba bevont problématerületek köre. A tankönyvet már nemcsak mint törvényi kordokumentumot vizsgálják, hanem megjelent és megerősödött a szaktu-

dományi/tantárgypedagógiai, a politikai/ideológiai, a pedagógiai/didaktikai szempontú kutatás is. Sőt a tankönyv mint médium, szociális faktor és piaci termék felkeltette a kommunikációelmélet, a szociológia, pszichológia, sőt még a gazdasági kutatók érdeklődését is. Ezzel párhuzamosan többféle megoldási javaslat született a tankönyvelemzés differenciált feladatrendszerének meghatározására. A kutatás tárgyának pontosítása elősegítette a módszertani eszközök finomítását, s jó lehetőséget adott az interdiszciplináris kapcsolatok erősítéséhez. Dárdai Ágnes mindezt jól követhetően és tartalmasan mutatja be, s ezáltal könyve meggyorsíthatja ezen új eredmények hazai adaptálását.

A könyv négy részre tagolódik:

- a nemzetközi és hazai tankönyvkutatás történetének áttekintése;
- a legújabb nemzetközi tankönyvelméleti kutatások tipizálása, eredményeinek bemutatása;
- a tankönyvelemzés általános módszereinek, eljárásainak bemutatása;
- a történelemtankönyvek összehasonlító elemzése, az elemzés módszeres bemutatása.

A 19. században az európai békemozgalmak által kezdeményezett tankönyvrevíziós tevékenységet az a meggyőződés táplálta, hogy a tankönyvek tartalma komoly szerepet játszik a felnövekvő generációk történelmi tudatának, világképének kialakításában, különösen a faji, vallási és nemzeti előítéletek táplálásában. Ezzel az eszközzel pedig a politika rendkívüli módon vissza tud élni, ahogy ez a francia és német történelemtankönyvekben jól érzékelhető volt akkoriban. Az 1889-es párizsi békekonferencia tett javaslatot először arra, hogy a tankönyvekből gyomlálják ki a háborúkra, azok kitörésének okaira vonatkozó egyoldalú állításokat és uszító magyarázatokat. A 20. század tragikus európai történelme miatt a tankönyvek ilyen jellegű „méregtelenítése” újra és újra aktuális feladattá vált. Dárdai Ágnes könyve gazdag tényanyaggal mutatja be e mozgalmakat és erőfeszítéseket. Ezek közül talán érdemes kiemelni *Georges Lapierre* alakját, aki a tanárszervezetek 1926-os strassbourgi konferenciájára készített jelentésében huszonhat olyan francia történelem- és olvasókönyvet nevezett meg, amelyek a Németország elleni gyűlölet szellemében íródtak. A jelentés hatására 78 ezer francia tanár bojkottot hirdetett, s ez a kiadókat két éven belül e könyvek visszavonására kényszerítette. Az akció sikere lendületet adott a harmincas években a német-francia kétoldalú tankönyv-megállapodásnak.

Az 1945-től 1979-ig tartó időszakban az UNESCO oktatáspolitikai tevékenysége, a tankönyvegyeztető konferenciák, az Európa Tanács keretein belül folyó programok és a Georg Eckert Institut für Internationale Schulbuchforschung tevékenysége jelentették a nemzetközi tankönyvelemzés fő vonulatait. A programokat továbbra is alapvetően a megbékélés megteremtésének célja vezérli. A nemzetek közötti politikai együttműködés mentális feltételeinek javítását kellett elsősorban szolgálniuk.

A 1980-as évektől érzékelhető szemléletváltás jótékonyan hatott a tankönyvkutatás szakszerűségének fejlődésére. Ennek programját *Jeismann* így határozta meg: „Ha a nemzetközi tankönyvkutatás ki akar szabadulni a marginális hibák kigyomlálásának szűk és relatív jelentéktelenségéből, akkor abból a hipotézisből kell kiindulnia, hogy összehasonlító és értékrendszere magának a dinamikusan változó szaktudománynak a folyamata legyen.” Tudományosság, gyakorlat-orientáltság, interdiszciplináris kompetencia, metodológiai kompetencia. Ezek az alapelvek jellemezték a tankönyvkutatás progresszív vonulatát az 1980–1990-es években. Ebbe a folyamatba kellene minél előbb a hazai kutatásoknak is bekapcsolódnia: alkotó módon alkalmazni az új értelmezési kereteket, elemzési módszereket és kategóriákat. Dárdai Ágnes könyve ösztönzést és eligazodási pontokat ad ehhez.

Az olvasó rövid tartalmi ismertetőt kap azokról a kézikönyvekről, amelyek a további tájékozódás szempontjából különösen hasznosak lehetnek. A szerző eközben felhívja a figyelmet arra, hogy a tankönyvkutatás – az évszázados előzmények ellenére – a tudományos kritériumok és a gyakorlati felhasználás oldaláról tekintve egyaránt igencsak

gyermekcipőben jár. A nyolcvanas-kilencvenes éveket is elsősorban a hiányok felmérése és a problémák tudatosítása jellemzi. Nincs kidolgozott és elfogadott tankönyvelmélet. A tankönyvkutatás alapkönyvei – mint például Johnsen „Textbook in the Kaleidoscop” című vaskos könyve – egyelőre „csak” arra vállalkoztak, hogy strukturáltan számba vegyék a tankönyvelemzéssel foglalkozó szakemberek elmúlt évtizedekben elért eredményeit. A terület kutatóinak az is kihívást jelenthet, hogy kevés kutatási eredmény van ma még arról, hogyan fejtik ki hatásukat a tankönyvek az oktatási folyamaton belül. Különösen a tanulók szemszögéből történő vizsgálatok csekély száma feltűnő és elgondolkodtató. (1) Inkább csak hipotézisek, mint valóságos empirikus tapasztalatokon alapuló tudás alapján készülnek elemzések a tankönyv eredményes használatának feltételeiről. Az ilyen jellegű kutatások metodológiájának kidolgozása és fejlesztése is sok feladatot tartogat még.

A hazai tankönyvkutatás szakmai hátterének és belső munkamegosztásának kialakítása szempontjából rendkívül érdekesek lehetnek a különböző tankönyvelemző modellek. Dárdai Ágnes ezek közül – nagyon helyesen – csak a teljes rendszerekben gondolkodókat mutatja be: „amennyiben a modell megalkotójának kifejezett szándéka és célja az

*Több, mint húsz évvel ezelőtt
Gerd Stein nagy port vert fel
azzal a megállapításával, hogy
a tankönyvnek hármas
dimenziója van: tartalmi,
pedagógiai és politikai. Ez
utóbbit a tankönyvekkel
kapcsolatban fellángoló vitákkal
bizonyította és illusztrálta. Stein
arra hívta fel a figyelmet – idézi
Dárdai –, hogy a
„tankönyvháborúk kapcsán
kevésbé a tankönyvről mint
didaktikai médiumról folyik a
vita, hanem sokkal inkább a
tankönyvről mint a politikai
csatározások és ellentétek
tárgyáról,*

volt, hogy a tankönyvről mint egészről, és annak lehetőleg összes, de legalábbis sokféle (a társadalmi és a gazdaságiig terjedő) szempontjait figyelembe véve hozzon létre egy konstrukciót, amelynek segítségével a tankönyv és a vele összefüggő valóság elemek tanulmányozhatók.”

Az osztrák Josef Thonhauser „funkcionális” modellje a tankönyv öt funkcióját különbözteti el: az oktatási, tanulási folyamat eszköze; a társadalmi tudat kordokumentuma; a társadalmilag elvárt értékek elsajátításának eszköze; gazdasági faktor; a társadalmi-politikai ellentétek megjelenítésének eszköze. Ebben az elemzési modellben a funkciók jelölik ki a kutatás lehetséges irányait. Thonhauser azonban hangsúlyozza, hogy bármelyik funkció felől közelítünk is a tankönyvhöz, a kutatás feladata kettős: nem elegendő a kritikai-elemző funkcióra koncentrálni, hanem ezzel egyenrangúnak kell tekinteni a

kutatás innovatív elemeit is, a konstruktív-szintetizáló tankönyvelemzést. Meg kell teremteni a feltételét annak, hogy a tanuláselméleti kutatásokon alapuló módszertani-didaktikai koncepciók beépüljenek a tankönyvfejlesztésbe.

Dárdai Ágnes tudományos szempontból a legkiérleltebb tankönyvelemzési modellnek Peter Weinbrennerét tartja. E modell háromféle tankönyvkutatást különböztet el: a folyamat-orientált kutatást, amely a tankönyv keletkezésével, „életciklusával” foglalkozik; a produktumorientált kutatást, amely a tankönyvet mint az oktatás és a vizuális kommunikáció eszközét vizsgálja; és végül a hatásorientált kutatást, amely azt figyeli, hogy a tankönyv miként befolyásolja a világméretű, érték- és gondolkodási mintákat. Weinberger teoretikusként a lehető legszélesebben határozta meg a tankönyvelemzés lehetséges dimenzióit, a kutatási perspektíváit. E tekintetben mindenkinél inkább totalitásra törekedett. Talán éppen ezért mégis ő az, aki nagyon határozottan figyelmeztetett a rendszeralkotás korlátaira. Véleménye szerint a tankönyv olyan komplex jelenség, amelyhez lehetetlen zárt és egyben teljes kutatási keretrendszer kialakítani. Arra a kérdésre pedig, hogy cél-

szerű-e egy elemzés során minden aspektusra tekintettel lenni, a tankönyvet totalitásában vizsgálni, határozott nemmel felel.

Dárdai Ágnes könyvében több fontos összegző megállapítást tesz. Szerinte a hazai kutatás orientálása szempontjából nem az a kérdés, „hogyan teljes körű, avagy csak egy szempontot szem előtt tartó legyen-e bármiféle tankönyvelemzés, hanem az, hogy a tankönyvelemzések összessége fedje le a multidiszciplináris tankönyvértelmezéseket és a belőlük fakadó kutatási pozíciókat. Ennek sikeres megvalósulása természetesen feltételez valamiféle közös kutatási programot, szervezeti-intézményi kooperációt.” A szerző nemzetközi és hazai tekintetben legnagyobb problémaként a didaktikai megközelítés viszonylagos hiányát jelöli meg. Úgy látja, hogy még ma is túlzottan a klasszikus témaelemzések uralják a tankönyvelemzéseket, pedig a kutatások iskolai hasznosulása szempontjából a „pedagógikumnak” kellene inkább érvényesülnie. Mindezzel egyet lehet érteni. Ezért némileg meglepőnek tűnik, hogy a kötet második felében helyet kapó tankönyvelemzés – követve a tradíciókat – ugyancsak egy klasszikus témaelemzés. Nagyon sokrétű vizsgálat arról, hogy a német és magyar történelemkönyvek miként mutatják be az európai integráció kérdését. Az elemzés alaposabb elolvasása után azonban kiderül, hogy ebben az esetben egy nagyon izgalmas kísérlet történik a klasszikus témaelemzés és a modern didaktikai elvárások szerint történő komplex vizsgálat ötvöztetésére. Például a szövegek mellett az azokkal egyenrangúnak tekintett egyéb információhordozók, az ábrák, térképek és fényképek összehasonlító elemzése is megtörténik. A kvantitatív összehasonlítás pedig mindig kiegészül kvalitatív elemzéssel is. Az elemzést azonban leginkább az teszi meggyőzővé, hogy a német, osztrák, svájci és magyar tankönyvek általános tartalmi és didaktikai koncepciója közötti különbségeket is objektív módon tárgyalja. Így az európai integráció témájában mutatkozó eltérések egy szélesebb kontextusban értelmezhetők az olvasó számára. Világos a szerző üzenete: bármilyen fontos történelmi témáról van szó, annak tankönyvi megjelenítését determinálja a tankönyv egészének pedagógiai koncepciója, illetve az e koncepció mögött álló műveltségideál és módszertani fel fogás. Ezen összefüggések feltárása nélkül a tankönyvi témaelemzés csak a tünetek fel színes regisztrálását jelentené.

A konkrét elemzésen keresztül megismerkedhetünk mindazokkal a kérdésekkel, amelyekkel a tankönyvelemzést végző szakember a gyakorlatban szembekerül: hogyan határozzuk meg az elemzés tárgyának tudományrendszertani helyét, melyek a tankönyvek kiválasztásának általános szabályai, milyen elvek alapján alkotjuk meg az elemzés kategóriarendszerét, mi a különbség az elemzés két végterméke, a kategóriaprofilok és a tankönyvprofilok között. Dárdai Ágnes ezzel azt is bebizonyítja az olvasó számára, hogy az elméleti áttekintőképeség milyen jól hasznosul a gyakorlati alkalmazás során, illetve hogy még a legkonkrétabb tankönyvelemzés sem nélkülözheti a teoretikus háttér tudást.

Jegyzet

(1) Johnsen, Emil B. (1993): *Textbooks in the Kaleidoscop*. Scandinavian University Press, Oslo. 182.

Dárdai Ágnes (2002): *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs.

Kojanitz László